

Вікторія Тельвак

кандидат історичних наук, доцент, кафедра всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Дрогобич, Україна), telvak1@yahoo.com

Віталій Тельвак

доктор історичних наук, професор, кафедра всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Дрогобич, Україна), telvak1@yahoo.com

МИКОЛА КОСТОМАРОВ В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Висвітлюються історіографічні рефлексії М. Грушевського стосовно наукової спадщини М. Костомарова. Подається аналіз інтерпретацій та оцінок М. Грушевського щодо наукового доробку, історичних поглядів та громадської діяльності цього вченого.

Ключові слова: *М. Грушевський, М. Костомаров, історіографічні рефлексії, історичні погляди, громадська діяльність.*

Микола Костомаров був, без перебільшення, культовою фігурою для молодого покоління українських інтелектуалів, чия творча кар'єра розпочалася на схилку XIX ст. Чоловий представник романтичної культури, він символізував становлення академічного дискурсу українознавства та перших модерних практик громадського опору царату. Цим, власне, й зумовлена прискіплива увага до його життєпису з боку практично всіх активних учасників національного відродження, котрі свідомо чи мимоволі нав'язували власну інтелектуальну генеалогію до ідей автора «Книг буття українського народу». Не винятком був і Михайло Грушевський, чия лектура від гімназійних років і до часів московського заслання, як свідчать джерела, необхідно містила тексти М. Костомарова. Більше того, саме М. Грушевський запропонував першу в українській історіографії цілісну спробу інтелектуального портрету свого видатного поперед-

ника, змальованого як у багатьох спеціальних розвідках, так і в узагальнюючих нарисах.

Увага М. Грушевського до творчої спадщини М. Костомарова була однією з його найбільш традиційних історіографічних інтенцій. Ще від тифліських часів вагому частку історико-наукової рефлексії вченого було присвячено життю та діяльності видатного романтика. М. Грушевський пояснював це винятковим становищем М. Костомарова в українській культурі, символічністю його постаті в еволюції вітчизняної історіографії. Увага до особистості М. Костомарова стимулювалася також відсутністю ґрунтовних опрацювань його доробку, загальним переконанням вітчизняних історіографів того часу, що «наукова спадщина Костомарова взагалі ще мало розроблена»¹.

«Історик, публіцист, етнограф і поет» – так характеризував широту творчої особистості М. Костомарова дослідник². Формування наукових поглядів видатного письменника, на думку вченого, проходило під значними впливами кількох наукових напрямів – романтизму та надзвичайно модної в 1830-х роках етнографії. Саме ця «бойова наука», як зазначав М. Грушевський, стимулювала, з одного боку, конституювання народницьких поглядів історика, з іншого – визначала особливості його наукової рефлексії. «Костомаров, – писав його дослідник, – за помічю етнографії думає знайти для історії дорогу до інтимних центрів народнього життя, для розуміння його «духової сторони», котра власне й повинна бути властивим завданням історика»³. М. Грушевський переконаний, що у тогочасній історіографічній ситуації використання етнологічної складової історичних студій помітно розширило предмет вивчення минулого та було надзвичайно корисним для нашої науки – «великим

¹ *Грушевський О.* Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // *Записки НТШ.* 1907. Т. LXXIX. С. 161.

² *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна // *Український історик.* 1984. № 1–4. С. 148.

³ *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // *Літературно-науковий вістник.* 1910. Т. L. Кн. V. С. 217.

кроком наперед у порівнянні з старою історіографією». Це відбувалося з кількох причин. По-перше, «задавало смерть її антикварному характерові». По-друге, розширюючи предмет історичного досліджу, призводило до розширення його перспектив і завдань – «виводячи за тісні межі «малоросійської» історіографії», що зосереджувалась виключно на козацьких часах.

Прикметно, що М. Грушевський, незважаючи на новаторський дух багатьох наукових ідей М. Костомарова, не протиставляє його історичних поглядів тодішній українській історіографії, а навпаки, згідно своїх еволюціоністських уподобань, намагається змалювати тяглість вітчизняного історіографічного процесу (персоніфікованого для нього М. Максимовичем, І. Срезневським, П. Кулішем, М. Драгомановим), в якому видатний історик – вагома, проте, передусім, інтегральна ланка. Тому етнографічні захоплення М. Костомарова – його історичне кредо, як писав М. Грушевський, – «справді дуже добре відкриває перед нами основні мотиви нового напрямку не самого лише Костомарова, а всієї цієї групи істориків».

Докладніше на етнографічних студіях М. Костомарова дослідник зупинився у передмові до їхнього перевидання, здійсненого в рамках видавничого проекту ВУАН у 1920-х роках. Розглядаючи етнографічні тексти М. Костомарова та наукову дискусію щодо них, М. Грушевський доходить висновку, що «проголошення етнографії серйозним помічником історії, а пам'яток народної поезії – дорогоцінним історичним матеріалом було дуже серйозною не тільки науковою, але й громадською заслугою»⁴. Пояснюється це тим, що тривалий час представники офіційної науки не визнавали етнографію, вважаючи заняття нею аматорською справою. Крім того, тут діяв і певний соціальний фактор – небажане для офіціозу «соціально-революційне значення народознавчого досліджу», який імпліцитно пропонував інші наукові вартості, відмінні від державно-охоронних. У підсумку, твердить дослідник: «Як помічник і співробітник істо-

⁴ *Грушевський М.* Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. Київ, 1930. С. XVI–XVII.

рика етнограф дістав науковий авторитет, етнографія ставала наукою. А з тим і народницький підхід народознавства одержував певну санкцію».

Остання думка досить важлива з огляду на інтерпретацію народництва самого М. Грушевського та його подальшої видозміни. Зрештою, дослідник цілком солідаризується з народознавчим кредо М. Костомарова та висловлює власне бачення цієї проблеми: «Як бачимо концепція ясна: обов'язковий союз історії з етнографією – співробітництво, від якого історик не сміє ухилитись, накладає на нього завдання вивчати нарід, досліджувати його переживання, його вимоги, що він ставить в сфері публічного і політичного життя. Етнографія як співробітниця і помічниця має улекшити історикові сю путь до народних переживань, настроїв, бажань і жалів. Вона – речниця народних потреб і вимог, що переказує їх історикові. Працюючи під протекторатом історії, як її помічниця, вона повинна її зв'язувати з масами, їх потребами і домаганнями. На ній лежить революційне завдання історії»⁵. З цієї розлогої цитати видно, що етнографічні концепції М. Костомарова неабияким чином вплинули на формування наукового світогляду М. Грушевського. На цю обставину звернув увагу і сам великий історик. Підводячи підсумки своїм студіям над етнографізмом М. Костомарова та його сучасників, дослідник писав: «Етнографічні студії першої половини ХІХ в. мали власне се велике значення, що живими фактами сучасного народнього життя пригадали і відсвіжили призабуті поняття про українську етнографічну територію, одностайну в сучасності, одноцільну в минувшости»⁶.

М. Грушевський також уперше запропонував періодизацію життєвого та творчого шляху видатного попередника. Він виокремив три основних періоди. Перший – це становлення науково-літературних поглядів ученого: формування його історичної концепції, літературних смаків, ключових ідей стосовно українства. На початках наукової праці М. Грушевський пише про

⁵ Там само. С. ХХ.

⁶ *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров... С. 218.

значний вплив на становлення Костомарова-історика харківського гуртка романтиків та особисто професора М. Луніна. У цей час було захищено дисертацію, написано перші літературні та історичні праці.

Далі йшло, за виразом дослідника, «центральне п'ятиліття» – 1859–1864 рр. «Се апогей енергії і творчості Костомарова», – зазначав учений. Згаданий період був надзвичайно насичений подіями: читання першої публічної лекції в університеті в листопаді 1859 р., яка мала великий успіх і «сотворила йому небувалу аудиторію»; публічний диспут із О. Погодіним у березні 1860 р.; початок активної видавничої археографічної діяльності; поява перших програмових статей, «що вносили силу нових ідей, робили – можна сказати – повний поворот в історичнім мисленню Східного Слов'янства»; полеміка про університетську реформу; вихід з університету та ін.

Третій період – останнє двадцятиліття життя та діяльності М. Костомарова. Дослідник практично не зупиняється на цій добі – «публіцистика останніх двох десятиліть життя Костомарова небогато додає до того, що висунув він в своїм апогею», – зазначає М. Грушевський⁷.

Як уже згадувалося, М. Грушевський запропонував багаторівневу оцінку спадщини М. Костомарова. З одного боку, дослідник уважав його видатним істориком і відзначав, що той істотно вплинув не лише на формування наукового образу нашої історіографії, але й на становлення наукового світогляду самого М. Грушевського та еволюцію його концепції історії України. М. Костомаров, за твердим переконанням ученого, «фундатор нової української історіографії», постать, що символізує якісний злам в українознавстві – перехід до наукової парадигми.

Безперечним науковим відкриттям М. Костомарова, на думку М. Грушевського, було обґрунтування в працях «Две русскія народности» та «Черты народной южнорусской истории» національної та історичної сепарації українців від росіян. Історик,

⁷ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. Михайла Грушевського. Київ: ДВУ, 1928. С. VI–VII.

зазначає вчений, вперше звернув увагу на принципові ментальні відмінності двох сусідніх народів, при цьому наголосивши, «що той соціальний лад, що розвивався в українських землях вільно і не примушено, се єсть старий справжній слов'янський лад»⁸. Подальша вітчизняна історіографія, що працювала у цьому напрямку, вважає дослідник, лише розвивала етнологічні спостереження професора.

М. Грушевський переконаний, що саме завдяки етнографічній складовій, М. Костомаров уперше цілісно та концептуально зміг сформулювати тезу про безперервність українського історичного процесу від найдавніших часів до XIX ст. і тим самим вивести нашу науку за обмежувальні рамки козацької історіографії. «Всупереч офіційній російській історіографії... – зазначав дослідник, – Костомаров... підчеркував органічну зв'язь з київським періодом пізнішої литовсько-польської й козацької доби українського життя, натомість бачив рішучий перелом, розрив між староруським укладом і укладом московським і поясняв його впливами Татарщини»⁹. Логічним наслідком історичної схеми М. Костомарова, наголошував М. Грушевський, було два принципи його наукової творчості – федералізм та народоправство.

Перший полягав у тому, що історик поклав «в основу політичних відносин давньої Русі землю, і в політичній зв'язи земель бачив принцип федеративний». Другий – наперекір офіційній імперській історіографії, що обстоювала традиційність монархічної ідеї, висував на перший план ідеал народовладдя. Останній принцип з особливою докладністю було обґрунтовано в «Северно-русских народоправствах». На протигагу усталеним поглядам російської історіографії, що бачила в українському житті зіпсований польськими впливами та наслідками польського панування староруський побут, а у великоруському – продовження старих київських традицій, М. Костомаров, навпаки, лад московський уважав результатом докорінної зміни

⁸ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. С. 156.

⁹ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров... С. 220.

старих порядків, а їхнє органічне продовження бачив в українському життю. Це продовження виявилось настільки здоровим і життєздатним, що й майбутня слов'янська республіка повинна була опертися на цих принципах народоправства та федералізму, лише, звісно, модернізувавши ці принципи до вимог часу. «Костомаров, – підкреслював дослідник, – таким чином приложив до історичної еволюції поступові ідеї свого часу і в світлі їх перевів конструкцію історії Східного слов'янства, спеціально – українства»¹⁰.

Окремо М. Грушевський застановляється над секретом неймовірної популярності творів М. Костомарова як в українському, так і в російському середовищі. Причина такого успіху, на думку дослідника, полягала в демократичних пріоритетах історика, довкола яких об'єднувалися найрізноманітніші національні та політичні групи. «Се була спільна ненависть до самодержавця і бюрократизму, – пояснює М. Грушевський свою тезу, – котрому протиставлялась свобідна громадська самодіяльність; до аристократії й соціальних привилегій, котрим протиставлялись демократична і соціальна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому протиставивсь федералізм з деякою анархістичною закраскою»¹¹.

Поряд із соціальним пафосом текстів М. Костомарова, у зростанні популярності його творів, на думку М. Грушевського, немале значення належало особливостям їхньої стилістики. Передусім, дослідник звертає увагу на оригінальне поєднання у працях історика «побожної християнської форми» та «революційного запалу», що утворювало своєрідну літературу «одкровення», завдяки якій пропаговані ідеї набували особливого статусу. Цю традицію М. Костомаров, на думку М. Грушевського, перейняв від польських романтиків. Такі стилістичні особливості, писав учений, були викликані об'єктивною неможливістю для професора політичної боротьби та пропаганди. Тому «Костомаров вів сю роботу головно під плащем історика-артиста, відкликаючись більш до емоціональної, ніж інтелек-

¹⁰ Там само. С. 222.

¹¹ *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна. С. 149.

туальної сторони своїх слухачів і читачів»¹². Цим фактом пояснює М. Грушевський слабкі місця у працях історика: відсутність «твердої соціологічної бази», «історичного аналізу», «методологічного оброблення джерел» і «ясної конструкції соціально-історичного процесу». Саме з такого погляду закликає нас оцінювати «його історичне діло» дослідник.

З іншого боку, з позицій завдань, що стояли перед нашою Клію в другій половині XIX ст., М. Грушевський досить неприхильно охарактеризував фаховий рівень більшості історичних монографій М. Костомарова, створених у романтичному концептуальному ключі, а отже, «безнадійно перестарілих». Вчений вважає, що головною вадою історичної концепції професора був «поверхово розповідний характер», коли за калейдоскопом зовнішніх дрібниць зникали керівні ідеї та течії суспільного життя, неясно вимальовувалися образи видатних осіб і вже зовсім пропадав найголовніший фактор – народ, історичну роль якого вчений абсолютизував, але затер надміром зовнішнього багатства фактів. «Історична трагедія українського народу, пережита ним... – зазначав М. Грушевський, – затушовувалася за зовнішніми драматичними деталями і навіть суть політичного конфлікту між Україною та Польщею, що лежала в їх основі, не подавалася з належною ясністю. А культурний, побутовий і суспільний бік процесу залишався і зовсім поза межами дослідження»¹³.

Приміром, достатньо типовими є оцінки М. Грушевським праць М. Костомарова, сформульовані стосовно «Мазепи». Дослідник відзначає, що єдиним позитивом праці є вперше проаналізований у ній новий документальний матеріал. Проте концептуально ця студія далеко не відповідає вимогам щодо освітлення як тогочасних подій, так і постаті самого Мазепи. Дослідник перераховує недоліки праці: «Автор потонув в фактичній оповіданню, за ним страчена наукова перспектива, за

¹² Там само. С. 167.

¹³ *Грушевський М.* Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // *Український історик.* 1990. № 1–4. С. 35.

деталлями не видно важного, читач не виносить властиво ніякого розуміння тодішніх відносин, політичних і соціальних змагань і напрямків, а щодо особи самого Мазепи автор став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступив ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і «воплощенная ложь», сією цілком негативною характеристикою заступив дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепи¹⁴. Ми зумисне навели таку довгу цитату, оскільки риторика цієї критики притаманна практично всім висловлюванням історика стосовно праць М. Костомарова.

Відзначимо, що згаданим критицизмом відрізнялися відгуки М. Грушевського не тільки на праці М. Костомарова з української минувшини, але й на його твори з історії Росії. Так, про монографію, присвячену Новгороду та Пскову вчений зауважив: «Славна праця Костомарова, що мала так важне значіння в розвою історіографії давньої Русі взагалі, ані щодо матеріалу, який автор мав, ані щодо методу студії вже не відповідає потребам сучасної науки»¹⁵. Досить критично М. Грушевський пише про «опортуністичну практику» М. Костомарова – намагання «помирити з українством правительство», добитися більш сприятливих умов для розвитку української справи. Незважаючи на ширі, хоча й наївні сподівання вченого, костомарівські ідеї з цього приводу дослідник називає «фальшивою нотою» його творчості. Негативними є також оцінки «мало тактовних» націоналістичних виступів М. Костомарова проти євреїв і поляків. М. Грушевський пропонує цікавий термін для визначення цих лоялістично-націоналістичних «вихваток» М. Костомарова – «візантизм»¹⁶.

Чим же зумовлені для М. Грушевського слабкі сторони творчості М. Костомарова? «Покійний історик далеко випередивши свій час в своїх вимогах, ставлених ним історичному дослідю,

¹⁴ *Грушевський М.* Рец. на: Уманец Ф. М. Гетьман Мазепа // Записки НТШ. 1898. Т. XXI. С. 20.

¹⁵ *Грушевський М.* Нові розвідки з історії давньої Русі // Записки НТШ. 1897. Т. XVIII. С. 23.

¹⁶ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова. С. V.

не завжди міг сам поспіти за ними», – зауважив дослідник¹⁷. Він пише про неможливість одній людині, навіть настільки обдарованій, як М. Костомаров, або й цілому поколінню дослідників здійснити кардинальний переворот в історичній свідомості суспільства: «Дорога від історичного світогляду старої «малоросійської» історіографії до новіших поглядів була далека і тяжка, зв'язана з тяжким ломанням ріжних віками закорінених поглядів і призвичаєнь»¹⁸. Наслідками цього були зумовлені слабкі моменти історичної концепції історика: деяка залежність від старої історіографічної схеми, нарративність стилю, зловживання біографічним підходом до історичного матеріалу, зневіра в політичне майбутнє українців, відсутність історичної перспективи і т. ін.

Вивчаючи тематичне та стилістичне розмаїття спадщини М. Костомарова, М. Грушевський запропонував гіпотезу про розрив між теорією та практикою історичного дослідження у працях історика. «Ідеї проголошені покійним істориком, – зазначав учений, – ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістають ся не пережитими й тепер. Оден з безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості, він тільки вчаси встиг зреалізувати їх в своїй історичній творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»¹⁹.

Багато уваги приділив також М. Грушевський поглядам М. Костомарова на проблему державності. Антидержавницький пафос ученого дослідник пояснював кількома моментами: загальним народницьким спрямуванням його історичної концепції, спротивом російській і польській державам як засобам історичної експлуатації українців, принциповою дискусією з тогочасними російськими істориками, що фетишизували державотворчий чинник історичної еволюції. «З народом проти

¹⁷ *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров... С. 225.

¹⁸ Там само. С. 223.

¹⁹ Там само. С. 225.

держави» – так характеризує наукове кредо М. Костомарова вчений²⁰. Зауважимо, що М. Грушевський не наводить оціночних характеристик поглядів професора на державу, він лише пояснює мотивацію його наукової творчості, зазначаючи, що такі історичні ідеї були традиційними для всієї народницької історіографії.

Саме з М. Костомарова, на думку М. Грушевського, бере свій початок традиція демонстрації активної громадської позиції засобами історичної науково-літературної творчості. Так, місце автора «Богдана Хмельницького» у вітчизняній культурі визначається для вченого, передусім, його новаторською «історично-політичною ідеологією» «українського відродження і визволення», а значення історичної та літературної творчості полягає в тому, що вона «була від початку до кінця громадською акцією в повній мірі»²¹. Такі найвідоміші праці вченого, як «Бунт Стеньки Разина», «Личность Ивана Грозного», «Начало единой державия» дослідник називає «агітаційною літературою», що робила велике враження як силою таланту, глибокого переконання, художнього втілення, так і самою ідеєю історичного обґрунтування. Ці праці, за переконанням М. Грушевського, служили завданням соціально-революційної агітації, на них виховувалися наступні покоління революційної молоді.

На прикладі творчої спадщини М. Костомарова вчений яскраво демонструє важливе громадське значення акумульованих істориками ідей. Прикметно, що ці ідеї, отримавши громадянство у суспільстві, швидко створюють власне герменевтичне коло, продукуючи численні сенси, та почасти набувають зовсім іншої ваги, ніж про це мислили їхні творці. Подібна доля спіткала, наприклад, більшість історико-політичних ідей М. Костомарова. «Се правда, – зауважував М. Грушевський, – що Костомаров, наприклад, против своїх намірів, силою тої революційної ідеології, котра лежала в основі його творчості... – став ідеологом сього революційного народництва, і особливо його «Бунт Стеньки Разина» мав великий вплив як агітаційний

²⁰ *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна. С. 168.

²¹ Там само. С. 148.

твір для молодіжи – як образ народної революційної потенції»²². Власне через такий підвищений соціальний пафос історико-літературних творів «українського Ранке», а також завдяки проповіді ним «окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій», – писав дослідник, – М. Костомаров «був і зістанеться батьком Нової України»²³.

Поряд із науковим осмисленням спадщини М. Костомарова, М. Грушевський значною мірою прилучився також до популяризації праць видатного вченого, що через значну розпорошеність по «мало приступним виданням... зіставалися поза обрієм дослідження і характеристики його творчості і його часу»²⁴. Так, саме за ініціативи М. Грушевського та під його безпосереднім керівництвом було заплановано видання творчої спадщини М. Костомарова в другій половині 1920-х років. На жаль, з відомих причин, з'явилося лише перших два томи цієї серії, в яких було опубліковано найголовніші етнографічні, публіцистичні та науково-полемічні твори М. Костомарова. При цьому обидва збірники – «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» та «Етнографічні писання Костомарова» – відкривалися ґрунтовними науковими розвідками київського академіка.

Підводячи підсумки костомарознавчій рефлексії М. Грушевського, насамперед звернемо увагу на її провідну рису, що, на нашу думку, є визначальною для духу всієї історіографічної спадщини вченого. Це – розуміння пріоритетності інтересів науки, втілене у відомому гаслі самого видатного дослідника – *nemini credere*, проголошеному ним на зорі наукової кар'єри та послідовно застосовуваному на практиці. Завдяки такій критичній поставі, історіографічні праці М. Грушевського, присвячені його видатному попереднику, відступають від попередньої апологетичної традиції у його сприйнятті, а постають спробами інтелектуальної біографії, яким притаманне не так захоплення

²² *Грушевський М.* Місія Драгоманова // Україна. 1926. № 2–3. С. 6.

²³ *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна. С. 1.

²⁴ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова. С. V.

величчю досліджуваної постаті, як намагання показати її в контексті епохи, виявити та пояснити читачеві не лише видатні досягнення, але й нерідко прикрі прорахунки. Такий методологічний підхід М. Грушевського виявився надзвичайно плідним та значною мірою пояснює тривалу популярність його костюмаровознавчих спостережень, що не втратили своєї впливовості й до сьогодні.

Victoria Telvak

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Associate Professor, Department of World History and special historical
disciplines, Drohobych Ivan Franko State
Pedagogical University (Drohobych, Ukraine), telvak1@yahoo.com

Vitaliy Telvak

Doctor of Historical sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Department of World History and special historical
disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine), telvak1@yahoo.com

MYKOLA KOSTOMAROV IN MYKHAILO HRUSHEVSKY'S HISTORIOGRAPHIC REFLECTIONS

The author shows M. Hrushevsky's historiographic reflections as to M. Kostomarov's scientific legacy. Analyses M. Hrushevsky's interpretations and estimations of this scholar's scientific legacy, historical views and public activities.

Key words: *M. Hrushevsky, M. Kostomarov, historiographic reflections, historical views, public activities.*